

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.68>

UOT: 82-1.512.162; 297.18

Rəxşəndə Kərimova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26

e-mail: ms.rxsnd@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” POEMASINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ ÜMUMBƏŞƏR HUMANİZM

Xülasə

Məqalədə “Sirlər xəzinə”si poemasının yalnız iki başlığı tədqiqat mövzusu olmuşdur. Tədqiqat zamanı bu bölmələr quruluş, məna və ideya baxımından araşdırılıb, dini-etik məzmun isə izahlı yanaşma ilə açıqlanmışdır. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, seçilmiş bölmələr poemanın ümumi məzmunu və ideya bütövlüyü üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, poemanın fəlsəfi dərinliyi və multikultural dəyəri elmi yanaşma əsasında ümumiləşdirilmiş və sistemli şəkildə təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, multikultural dəyərlər, İslam dini, Qurani-Kərim

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi dünya tarixində hümanizm, tolerantlıq və multikultural dəyərlərin daşıyıcısı kimi tanınır. Onun “Xəmsə”si - “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” əsərlərindən ibarət poetik külliyyatı müxtəlif xalqların, dinlərin və mədəniyyətlərin uyğunluq vəhdətini əks etdirən bənzərsiz bədii nümunədir. Nizami yaradıcılığında multikulturalizm ideyası insan amilini ön plana çəkən ümumbəşər baxış sistemi kimi formalaşır.

Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin, etnik və dini icmaların qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq şəraitində birgə mövcudluğunu ifadə edir. N.Gəncəvi bu ideyanı hələ XII əsrdə bədii düşüncə səviyyəsinə yüksəldərək xalqlar arasında ayrı-seçkiliyi rədd etmiş, insanın mənəvi kamilliyini, onun mənsubiyyətindən deyil, əxlaqi dəyərlərindən hesab etmişdir. Şair üçün əsas meyar insanlıq, ədalət və mərhəmətdir.

“Sirlər xəzinəsi” poeması yalnız maarifçi və fəlsəfi məzmunu ilə deyil, həm də ümumbəşər və multikultural dəyərləri əks etdirməsi ilə seçilir. Əsər müxtəlif dinlərin, xalqların və mədəniyyətlərin nümayəndələrini bir-birinə yaxınlaşdıran ideyalar üzərində qurulmuşdur. Əsərdə insan anlayışı milli və dini sərhədləri aşır. O, fərqli inanclara malik insanları eyni əxlaqi ölçü ilə dəyərləndirir ki, bu da multikultural düşüncənin əsas prinsiplərindən biridir. Poemada İslam fəlsəfəsi aparıcı olsa da, müxtəlif peyğəmbərlərə, hikmət sahiblərinə və qədim mədəniyyətlərə edilən işarələr dinlərarası dialoqun poetik ifadəsi kimi çıxış edir.

“Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərqdə “Beş xəzinə” adı ilə şöhrət qazanmış “Xəmsə”sinin ilk məsnəvisidir. Şair bu əsəri təxminən 1178-79-cu illərdə yazaraq Ərzincan hakimi Davud oğlu Məlik Fəxrəddin Bəhrəm şahı (1162-1225) ithaf etmişdir. “Sirlər xəzinəsi”nə qədər Nizami qəzəl, qəsidə, rübai, qitə və fəxrriyələr yazmış, lirik divan yaratmağa çalışmışdır. Şairin lirik şeirlərindən bizə çox az bir hissə gəlib çatsa da, əsərlərindən aydın olur ki, 1188-ci ildə hələ “Leyli və Məcnun” əsərini yazmamışdan onun mükəmməl divanı da olmuşdur.

“Sirlər xəzinəsi” yazılı ədəbiyyata Nizami tərəfindən gətirilmiş səri bəhrində yazılmışdır. Əsərin kompozisiyası da orijinaldır. Burada müqəddimə çox geniş yer tutur Tövhid (Allahın birliyinin tərənnümü), Münacat (Tanrıya yalvarış), beş nət (peyğəmbərin tərif), Meracnamə (peyğəmbərin meraca getməsi), əsərin ithaf olunduğu hökmdar Fəxrəddin Bəhram şahın tərif, padşaha xitab, əsərin yazılma səbəbi, sözün fəziləti, şairin rütbəsi, ürək və onu tərək etmək, birinci xəlvət (gizli söhbət), ikinci xəlvət (gecə söhbətinin nəticəsi) bütün bunlar oxucunu əsl mövzuya hazırlayır. Müqəddimənin tohid, münacat, nət, meracnamə və mədh bölmələri Şərq ədəbiyyatında ənənəvi bir xüsusiyyət olsa da, şair tez-tez mövzudan kənara çıxaraq zəmanə və öz vəziyyəti haqqında mülahizələr yürüdür, bu və ya digər dini-tarixi, ictimai məsələlərə münasibətini bildirir.

Əsərin əsasını iyirmi məqalat təşkil edir. Nizami hər məqalətdə bir məsələ qoyub irəli sürdüyü fikri atalar sözləri kimi dərin mənalı beytlərlə canlandıraraq, sonra məişətdən, tarix və xalq ədəbiyyatından istifadə ilə yaratdığı hekayələrlə öz mütərəqqi görüşlərini daha bədii bir tərzdə aydınlaşdırır [1, s.5,7].

Nizami Gəncəvi Xəmsəyə daxil olan əsərlərinin giriş hissəsində **əsasən** Allahın və Peyğəmbərin (s) tərifinə geniş yer ayırmışdır. Nizami bütün əsərlərində islami dəyərlərin şərhini verir, Qurani-Kərimdəki surələri bədii bir biçimdə açıqlayır, insanların bu ilahi dəyərləri qavraması, bu ilahi ölçüləri qəbul etməsi üçün çeşidli vasitələrdən istifadə edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insanı milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ali varlıq kimi təqdim edir. “Sirlər xəzinəsi”ndə Qurani-Kərimdən gətirilən nümunələrlə yanaşı, antik fəlsəfə, Şərq müdriklərinin fikirləri və müxtəlif rəvayət motivləri bir araya gətirilir. Bu yanaşma mədəni müxtəlifliyin qarşılıqlı deyil, vəhdət yaratdığını göstərir.

Poemada İslam əxlaqı aparıcı mövqə tutsa da, Nizami digər dini və fəlsəfi dünyagörüşlərinə də hörmətlə yanaşır. O, insanın kamilliyini imanla yanaşı, ədalət, mərhəmət və xeyirxahlıq kimi ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqələndirir. Bu baxımdan əsər dini tolerantlığın poetik ifadəsi kimi çıxış edir.

Məqalədə həm fars dilində olan orijinal variantdakı, həm də Xəlil Rza Ulutürk (farscadan tərcümə edən və izahların müəllifi) və Xəlil Yusifli (ön sözün müəllifi və elmi redaktoru) tərəfindən hazırlanmış “Sirlər xəzinəsi” adlı tərcümə kitabından [2] seçilmiş multikultural motivlər təhlil edilmişdir.

I

آغاز سخن

Başlanğıc

1-ci beyt

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هست کلید در گنج حکیم

Bismilləhir-rahmənil-Rahim.

Hikmət xəzinəsinə budur açar, ey həkim!

Bütün alimlər hər bir surənin əvvəlindəki Bəsmələnin Quranda bir ayə olması mövzusunda həmfikirdirlər. Qurani-kərimdə “Nəml” surəsinin 30-cu ayəsi nazil olduqdan sonra “Bismillah” kəlməsi son şəklini almışdır; “Bismilləhir-Rahmənil-Rahim”. Bu ayədə Süleyman Peyğəmbərin (ə) yazdığı məktubun başlığı kimi məhz, “Bismilləhir-Rahmənil-Rahim” qeyd olunmuşdur. Rəsulullah (s) “Bəsmələ”nin fəziləti barəsində belə buyurmuşdur:

قال رسول الله (ص) كل كلام أمر ذي بال لا يفتح بذكر الله عز وجل فهو أبتى أو قال اقطع

Allahın adı çəkilmədən hər hansı bir sözə və ya mühüm işə başlansa, o iş nəticəsiz və ləngimiş olar [3,s.75,76].

Bəsmələdə qeyd edilən Allahın “Rəhman” və “Rəhim” adları Allahın 99 adının daxil olduğu “Əsməul-husna”ya daxildir. “Əsməul-husna” Qurani-Kərimin müxtəlif ayələrindən və hədislərdən götürülmüş Allaha məxsus 99 ən gözəl adı ifadə edən dini termdir. Bu ayə və hədislərdən ilham alan bir çox İslam alimləri dəyərli əsərlər yazaraq “Əsməul-husna”ni ilahiyyatın mühüm

mövzularından biri kimi tədqiqata cəlb etmişlər. Bir çox İslam alimləri öz əsərlərində Rəsulullahın (s.) bu barədə əsasən, Əbu Hüreyrə Əbdürrəhman bin Səhr əd-Dəvsidən rəvayət olunan hədis ilə yanaşı, Allahın gözəl adlarının daxil olduğu “Əsmaul-husna” təsnifatının da geniş şərhini vermişdilər. Dini ədəbiyyatda “Əsmaul-husna”ya daxil olan Allahın 99 adı ilə bağlı fərqli qeydlər var [4,s.81]. Qurani-Kərimin Əraf surəsinin 180-cı ayəsində buyrulur:

وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ۖ وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْرَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

Ən gözəl adlar [əsmayi-hüsna] Allahındır. Onu bu adlarla çağırıb dua edin. Onun adları barəsində küfr edənləri [əziz sözündən Yzza, Allah sözündən əl-Lat, mənnan sözündən Mənat kimi adlar düzəldib haqq yoldan azanları] tərkin edin. Onlar etdikləri əməllərin cəzasını alacaqlar! [5,173]

Rəhman adı Qurani-Kərimdə əlli yeddi dəfə, Rəhim adı isə yüz on dörd dəfə təkrarlanmışdır. 55-ci surə məhz, birbaşa Allahın Ər-Rəhman (sonsuz mərhəmətli) sifətindən götürülüb və Mədinədə nazil olmuşdur. Qurani-Kərimin əl-İsra surəsinin 110-cu ayəsində buyrulur:

قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ ۖ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ۗ وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَلَا تَخَافُتُمْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا

[Ya Məhəmməd] De ki: “İstər Allah, istərsə də Rəhman deyib çağırın [dua edin]. Hansını desəniz, [fərqi yoxdu], çünki ən gözəl adlar [əsmayi-hüsna] yalnız Onundur [5, s.292].

Əbu Səid əl-Hudri Rəsulullahın (s) belə buyurduğunu rivayət etmişdir: “Məryəmoğlu İsa belə demişdir: “Rəhman”, axirədə və dünyada mərhəmət edəndir”. “Rəhim” isə yalnız axirətdə mərhəmət edəndir” [3,s.78].

Nizami ikinci misrada “Əsmaul-husna”ya daxil olan Allahın “əl-Həkim” adını çəkir. “Əl-Həkim” kəlməsinin mənası hikmətli və hökm verən deməkdir. Uca Allahın “Əl-Həkim” adı Qurani-Kərimdə doxsan dörd dəfə zikir olunub. Qurani-Kərimin Bəqərə surəsinin 32-cı ayəsində buyrulur:

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

Onlar: “Sən pak və müqəddəssən! [Bütün eyb və nöqsanlardan kənarsan!] Sənin bizə öytədiklərlərdən başqa biz heç bir şey bilmirdik. Hər şeyi bilən Sən, hikmət sahibi Sənsən –dedilər [5,s.5].

2-ci beyt

فاتحة فكرت و ختم سخن
نام خدايست برو ختم كن

*Odur fikrin əvvəli, odur fikrin sonu,
Nə iş görsən, Tanrının adıyla qurtar onu.*

Birinci misrada yer alan “Fatihə” sözü, Qurani-Kərimdə birinci surə olan “Əl-Fatihə” surəsinə istinad edir. Məkkə surələrindən olan Fatihə surəsi, digər bir rəyə görə Mədinə surəsidir. Başqa bir rəyə görə isə iki dəfə nazil olub, bir dəfə Məkkədə, bir dəfə də Mədinədə. Lakin birinci rəy (Məkkədə nazil olması) daha doğrudur. Yekdil rəyə görə, surə yeddi ayədən ibarətdir. Yalnız “bəsmələ” barədə alimlər arasında fikir ayrılığı var.

Əl-Buxari “Təfsir” kitabının əvvəlində deyir: “Fatihə” surəsi “Ummul-Kitab”- Kitabın anası adlandırılmışdır. Başqa bir rəyə görə, bu surə mənə baxımından bütün Qurani özündə cəm etdiyi üçün belə adlanmışdır.

İbn Cərir deyir: Ərəblər hər şeyi özündə cəlb edən və tabe olanları ətrafında toplayan rəhbəri “Umm” - “ana” adlandırırlar. Məsələn, beyni özündə cəm edən qişaya (qabırğa) “ummur-ras” - “başın anası” deyirlər. Həmçinin, qoşunun daşdığı və ətrafında topladığı bayrağı da “Umm”- “ana” adlandırırlar.

Eləcə də, bu surəyə “əl-Fatihə” -“Kitabın açarı” surə də deyilir, çünki Quranın oxunuşu bu surə ilə açılır. Səhabələr də Qurani kitab halına salarkən bu surədən başlamışlar. Bu surələrin “Səbul-Məsani” - “Yeddi təkrarlanan ayə” adlanması da doğrudur, çünki bu surə namazda təkrarlanır və hər rükətdə oxunur [6, s. 29-30].

Beytdə istifadə edilən Tanrı kəlməsi, bir çox dinlərdə və fəlsəfi sistemlərdə, kainatın yaradıcısı, hakimi və hər şeyin mənşəyi olaraq qəbul edilən mücərrəd varlıqdır. Şərqi Hunlar dövründən (e.ə. 3-

cü əsr) bəri istifadə edildiyi bilinən "tenqri" sözünün mənşəyi ilə bağlı qəti məlumat yoxdur. Türk dilinin etimoloji lüğətləri göstərir ki, bu söz əvvəlcə səmanı, daha sonra isə ibadət edilən varlığı ifadə etmək üçün tenri (tengri), tanrı, bayat tenri və ugan tenri formalarında istifadə edilmişdir. Həmçinin deyilir ki, "tanrı" sözü şumer dilində "dinqir" (dinqır/dinqir) sözündən gəlir və "səma tanrısı", "səma" mənasını verir və təkamül edərək tinqır, tıngır, tengri və s. kimi formalara çevrilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Çin salnamələrindəki "Şıki"da Hun imperatoru Mete Xan haqqında verilən məlumatda "tien/tiyan" (tanrı) sözü ilə "tanrı" sözü arasında paralellər aparmışlar. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğati't-Türk" əsərində "tenqri" sözünün "böyük tanrı" mənasını verdiyini və türklərin böyük görünən hər şeyə "tenri" dediklərini bildirir. Türklər İslamı qəbul etdikdən sonra "tanrı" sözünü istifadə etməyə davam etsələr də, tədricən "Allah" və "Xuda" sözləri onu əvəz etdi [7, s.570-571].

13-cü beyt 1-ci misra
اول و آخريه وجود و صفات
Hər sifəti, vücudu əzəli və əbədi,

Birinci misradakı Allahın "Əvvəl" və "Axır" sifətləri, Onun zamandan və məkan anlayışından üstün, əbədi və sonsuz olduğunu bildiren mühüm ilahi sifətlərdəndir. "Əvvəl" kəlməsi Qurani-Kərimdə Hədid surəsinin 3-cü ayəsində "Axır" kəlməsi ilə birlikdə Allaha nisbət edilir. Bu ayədəki mövqeyinə görə Əvvəl "varlığının başlanğıcı olmayan", Axır isə "varlığının sonu olmayan" deməkdir. Müqəddəs kitabda cəmi bir dəfə zikr olunmuşdur.

Qurani-Kərimin Hədid surəsinin 3-cü ayəsində buyrulur:

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ ۗ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

Əvvəl də, axır da, zahir də, batin də Odur. Dirildən də öldürən də Odur. O, hər şeyi biləndir! [Allah Öz əzəli elmi və qüdrəti ilə hər şeyi görüb bildiyi halda, Özü görünməz, dərkolunmazdır. Allahın varlığı aşkar, mahiyyəti isə tamamilə gizlidir] [5, s. 536].

20-ci beyt 1-ci misra
روضه ترکیب ترا حور ازوست
Sənin vücudundakı cənnətə huri verdi,

Misrada adı çəkilən "Cənnət" və "huri" kəlmələri Quranda yüz qırx yeddi dəfə "müfrad", "təsniyə" və cəm formalarında keçən "cənnət" kəlməsi, iyirmi beş yerdə bu dünyanın bağlarına, altı yerdə Adəm və Həvvanın məskəninə, bir yerdə isə cənnət yaxınlığındakı meyvələrə işarə etmək üçün işlənilir. Bir yerdə Peyğəmbərin (s) Cəbraili yanında gördüyü "sitrətul-müntəhan" ətrafında yerləşən məskənin cənnəti mənasında işlənmişdir (ən-Nəcm, 13-15), digər yerlərdə isə axirət cənnəti mənasında işlənmişdir [8, s. 374].

Bəqərə surəsinin Cənnətlə bağlı 25-ci ayəsində buyrulur:

وَيَسِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنُوتُوا بِهِ مُنْتَثَبِينَ ۗ وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

[Ya Peyğəmbər!] İman gətirən və yaxşı işlər görən şəxslərə müjdə ver: onlar üçün [ağacları] altından çaylar axan cənnətlər [bağlar] vardır. O cənnətlərin meyvələrindən bir ruzi yedikləri zaman: "Bu bizim əvvəlcə [dünya evində] yediyimiz ruzidir", - deyəcəklər. Əslində isə bu meyvələr dünya meyvələrinə yalnız zahirən bənzəyir. Onlardan ötrü orada hər cəhətdən pak olan zövcələr də var. Onlar [möminlər] orada əbədi qalacaqlar [5, s.4].

Quran və bəzi hədis mətnlərində hurilərin təsviri ilə bağlı açıqlamalar olduğu halda, hisslər aləmini aşan axirət təsvirləri və hiss məlumatlarına əsaslanan rəşadətçı çıxarışlar mövzunun mahiyyətini açıqlamaqdan daha çox ümumi bir fikir verir. Həqiqətən də bir ayədə möminlər üçün hazırlanmış axirət səadətinin dünyada heç kim tərəfindən bilinə bilməyəcəyi bildirilir (Səcdə 32:17) və Həzrəti Məhəmməd (s) bu xoşbəxtliyin dünyada görülməyən, eşidilməyən və təsəvvür edilə bilməyəcək bir növ olduğunu bildirmişdir (Buxari, "Tövhid", 35, "Bəd" ulx, 8; "Cənnət", 2-5).

"Hür" sözü Qurani-Kərimdə dörd ayədə yazılıb, onlardan üçü "böyük", "qaragözlü" mənasında olan "in" sözü ilə birlikdə qeyd olunub (əd-Duxan 44/55; ət-Tur 52/20; əl-Vaqiə 56/22). Başqa bir

ayədə isə “çadırlarda məskunlaşan” mənasında olan “məksurat” kəlməsi ilə birlikdə gəlir (Rəhman, 55/72). Üç ayədə hurilər, “gözəl baxışlarını ərnlərindən ayırmayan qadınlar” (əs-Saffat 37/48; Sad 38/52; ər-Rəhman 55/56) mənasını verən “kasiratüt-tarf” ifadəsi ilə “hür” (“heyratun hisan”) və bir ayə ilə təsvir edilmişdir [9, s. 387].

21 beyt 2-ci misra

بیش خداوندی او بندگی ست

Yalnız Tanrıya təslim, Tanrı görür işləri.

İkinci misradakı “Xudavənd” sözü Azərbaycan dilində və ümumiyyətlə, Şərq ədəbi-mədəni mühitində işlənən qədim sözlərdən biridir. Bu termin həm dini, həm də dünyəvi mənə çalarları ilə seçilir və klassik poeziyada xüsusi üslubi yük daşıyır. Söz əsasən Allahı ifadə etmək üçün işlədilsə də, bəzi hallarda hökmdar, sahib və ya böyük şəxsiyyət mənasında da istifadə edilmişdir.

Bu baxımdan sözün ilkin mənası “Tanrı sahibi”, “Tanrı olan”, “İlahi qüdrət sahibi” kimi izah olunur. Zaman keçdikcə bu söz birbaşa Allahın adlarından biri kimi qəbul edilmişdir.

Sufi ədəbiyyatında “xudavənd” sözü yalnız Tanrını ifadə etmir, eyni zamanda insanın Yaradan qarşısında acizliyini və itaətini də vurğulayır. Bu termin ilahi hakimiyyət, mərhəmət və mütləq qüdrət anlayışlarını özündə birləşdirir. Sufi mətnlərdə bəndə ilə Yaradan arasındakı mənəvi bağlılıq bu söz vasitəsilə poetik şəkildə təqdim olunur.

28 beyt 1-ci misra

چون گهر عقد فلک دانه کرد

Göydə min-min gövhəri sapa düzdü Yaradan,

Poemanın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantında “Yaradan”a qədim türklər Tanrı, Tengri, kürdlər Ezda və Xveda, farslar Xoda, Xodavənd, Yəzdan deyirdilər.

31-ci beyt 2-ci misra

چشمه خضر از لب خضرا گشاد

Çəmənlərdə Xızır üçün abi-zəməzəm yaratdı.

“Xızır” peyğəmbərin və “Zəməzəm” suyunun adı yuxarıdakı misrada çəkilir. Xızır, türk, İslam və Yaxın Şərq inanclarında adı çəkilən şəxsdir. Bu adın Qurani-Kərimdə birbaşa adı çəkilməməsi, hətta peyğəmbər kimi tanınması tarixi gerçəklikdir. Bir sıra alimlər tərəfindən Kəhf surəsinin 60-cı ayəsində təsvir olunan şəxsin Xızır olduğu iddia olunmuşdur. Qurani-Kərimin Kəhf surəsinin 60-cı ayəsində buyrulur:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْلُغُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَٰ مُدًّا

(Ya Məhəmməd!) Yadına sal ki, bir zaman Musa öz gənc dostuna (Yuşə ibn Nuna) belə demişdi: Mən (Xızır)la görüşmək üçün iki dənizin qovuşduğu yerə çatmayınca və uzun müddət gəzib dolaşmayınca bu səfərdən geri dönməyəcəm! [5, s.299].

Xızır (ə) tarixdə “diri peyğəmbər” kimi tanındığı üçün bir çox Şərq xalqlar arasında onun adı ilə bağlı əsətlər, dastanlar və rəvayətlər, o cümlədən müəyyən müqəddəs yerlər yaşamaqdadır [10, s. 260]

Xızır-mürşid və yolgöstərəndir. Xızır-ilahi bilgi və vergi verilən (lədəni elm sahibi) övliya olmaqla təsəvvüfdə Həzrəti-Musadan (ə) üstün məqama malikdir [11, s.201].

Məscidul-Həramda, Qara Daşla (Həcərul-Əsvad) düz üz bəüz, Kəbədən 19 metr məsafədə yerləşir. Suyun adı “bolluq” və “axar”, “Cəbrailin danışan səsi”, “axan zamanın çıxardığı səs”, “şimşək çaxması”, “mənşəyi bilinməyən səs” mənasını verən “Zəməzəm” (Zəməzəm, Zəmməzəm, Zümmazim, Zəmmizəm) sözü ilə əlaqə quraraq verilmişdir. Bu adın İsmayılın anası Həcərdən gəldiyi, uzun axtarışlardan sonra İsmayılı qoyub getdiyi mənbədən suyun fişqırdığını görüb, “Yavaş ah, dur!” deməsi də ehtimal edilir. Yaxud yayılmaması üçün ətrafı qumla əhatə etmişdir. İbn Abbas Zəməzümü “su səsi” kimi şərh edir. Bu sözün farsca “atların su içərkən çıxardığı səs” mənasını verən “Zəməzə” sözündən əmələ gəldiyi də söylənilir, lakin zəməzəmənin ərəb mənşəli bir söz olması ehtimalı daha çoxdur. Hz. İsmayıl (Biru İsmayıl) adı ilə də tanınan quyuya Məkkə üçün əhəmiyyətinə

və fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinə işarə edərək altmışa qədər ad verilmişdir: Şabbaa, Murviyə, Nafia, Afiyə, Meymunə, Berra, Maznunə, Kafiyə, Muzibə, Şifau-Sukm, Təamu Tum. Quranda keçməyən “zəməzəm” sözü hədislərdə çox rast gəlinir. İncildə Həcər və oğlunun hekayətində (Yaradılış, 16:14; 21:19) bəhs edilən su mənbəyi də Zəməzəm quyusu olmalıdır. Quyunun ilk dəfə Cəbrayıl tərəfindən Adəm peyğəmbər üçün açıldığı və tufandan sonra yoxa çıxdığı, Kəbə tikildikdən sonra meydana çıxdığı və ya Ad qəbiləsinin dövrünə qədər uzanan bir tarixə malik olduğu barədə rəvayətlər olsa da, açıldıqdan sonra onun oğluna aparılmışdır [12, s.243].

II

مناجات اول

Birinci münacat

(Tanrının birliyi haqqında və Ona yalvarış duası)

55-ci beyt 2-ci misra

ما به تو قائم چو تو قائم به ذات

Sən özündən doğuldun, biz sənə cəlalından.

İkinci misrada Allahın “Cəlal” ismi nəzərdə tutulur. Əl-Cəlal əmr və qadağa qoyma haqqına sahib olan, həyata keçirəcək gücü və Ona itaətdən başqa yol olmayan mənasına gəlir. Bu səbəblə, Allah digər insanlardan daha çox tanıyan ariflərin əksəriyyəti, Allaha yaxın ola bilmək və aciz bir şəkildə qulluq məqsədilə yalvara bilmək üçün bu ismi-şəriflərə dua etməyə tərcih edirlər [13, s.198]. Qurani-Kərimin əl-İsra surəsinin 70-ci ayəsində buyrulur:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

“Biz, Adəm övladını şərəfli və hörmətli elədik, onları suda və quruda (gəmilərə, heyvanlara və başqa nəqliyyat vasitələrinə) mindirib sahib etdik, özlərinə (cürbəcür nemətlərdən) təmiz ruzi verdik və onları yaratdığımız məxluqatın çoxundan xeyli üstün etdik. (İnsan şüur, nitq qabiliyyəti, gözəl surət, boy-buxun, əllə yemək və s. bu kimi məziyyətlərinə görə həmişə Allaha şükr edib yalnız Ona tapınmalı, Rəbbinə heç bir şəriq qoşmamalıdır!) [5, s. 288].

58-ci beyt 1-ci misra

ما همه فانی و بقا بس تو راست

Sən - yaşarı və sonsuz, bizsə - gəldi-gedəri,

Misrada Allahın “əl-Baqi” (əbədi olan) sifəti vurğulanıb. “Əl-Baqi” sözü lüğətdə sabit qalmaq və davam etmək, dayanmadan irəliləmək mənasındakı “bəqa” kökündən törəmiş bir sifətdir. Allahdan başqa hər şeyin gəlib-keçici olduğunu ifadə edən “fani” sözünün ziddidir.

Qurani-Kərimdə hər canlımın öləcəyi və hər şeyin məhv olacağı ifadə edilir. Ölümsüzlük və dəyişməzlik mənasına gələn “bəqa” sifəti Quranda ismi-təfdil və fel formasında yalnız Allaha nisbət edilir və eyni mənanı ifadə etmək üçün Onun haqqında “axır”, “səməd” və “baqi” kimi adlar da istifadə olunur. Allah haqqında “varlığının sonu olmayan” mənasında işlədilən “Əl-Baqi” adı, kəlam ədəbiyyatında adətən Allahın zati-səlbi sifətləri qrupu arasında tədqiq edilmişdir [14, s. 248-249].

“Əl-Baqi” adı bu formada (الباقی) Qurani-Kərimdə açıq şəkildə zikr olunmur. Yəni Allahın adı kimi “əl-Baqi” ifadəsi Quranda birbaşa keçmir. Lakin bu məna fel və digər formalarla ifadə olunur. Qurani-Kərimin ər-Rəhman surəsinin 26 və 27 ayələrində buyrulur:

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَبِئْسَ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

Yer üzündə olan hər kəs fanidir. Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin Zatı baqidir [5, s. 531].

64-cü beyt 1-ci misra

عقد پرستش ز تو گیرد نظام

Səcdə boyunbağısı sənənlə tapmış nizam,

Misrada, namazın vacib əməli olan “səcdə”dən söhbət açılır. Səcdə-namazda alın, burun, əllərin içi, dizlər və ayaqları zəminə dəydirərək yerə qapanmasıdır. Burnu yerə dəydirməyin hökmü fəqihlər

arasında ixtilafıdır. Səcdə namazın rüknlərindən biridir və onu tərkdənin ibadəti batil olar. Namazın rüknu olan səcdə xaricində şükür səcdəsi, tilavət səcdəsi və səhv səcdəsi də mövcuddur [15, s.256].

Qurani-Kərim-də “səcdə” (سجد) kökü və ondan törəyən sözlər (səcdə etdi, səcdə edənlər, səcdə qıldılar və s.) ümumilikdə doxsan iki dəfə zikr olunmuşdur. Qurani-Kərimin ayələrindən belə başa düşmək olur ki, Allaha yaxınlaşmağın ən üstün yolu - səcdədir. Qurani-Kərimin Ələq surəsinin 19-cu ayəsində buyrulur:

كَلَّا لَا تُطَعُّهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ

Yox, yox! [ey Peyğəmbər!] Sən ona uyma! Sən ancaq [Rəbbinə] səcdə et və [Ona] yaxınlaş!
[5, s.597]

75-ci beyt, 2-ci misra

منبر نُه‌پایه به هم در فگن

Qopar doqquz pilləli bu minbəri, zamandır!

Beytdə istifadə edilən “Minbər” sözü nəbr kökündən alınıb və yüksəltmək, pillə-pillə yüksəlmək mənasındadır. Məscidlərdə imamın yaxşı görünməsi və xütbənin daha aydın eşidilməsi üçün əlverişli vasitədir [17, s.103].

80-cı beyt 2-ci misra

دیده خورشید پرستان بدوز

Harda günəşpərəst var, gözlərini kor elə.

Sirlər xəzinəsində müəllif İslam dini ilə bərabər “günəşpərəst” kimi atəşpərəstliyə məxsus sözlər də istifadə etmişdir. Stiven Djoz belə bir fikir irəli sürür ki, “Qədim şamanların əksəriyyəti günəşpərəst olmuşlar. Onlar düz günə baxırdılar ki, gücünü özlərinə çəksinlər. İstəyirdilər ki, gözlərinə daha çox işıq yığılsın [17, s.259].

Herodot təxminən atəşpərəstliyin meydana gəldiyi ərəfələrin tarixi hadisələrindən danışanda Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalini günəşpərəstlər adlandırırdı. Onlar Günəşə at qurban kəsirdilər [18, s.338].

112-ci beyt

ای شرف نام نظامی به تو

Nizaminin adına şərəf gətirən Xuda!

Nizamının bu poemada tez-tez rast gəlinən “Xuda” kəlməsi Nəriman Seyidəliyevin “Dini terminlər lügəti” kitabında Allah, tanrı, xudavənd mənasında qeyd edilib [19, s.41].

Nəticə

Beləliklə, “Sirlər xəzinəsi” poemasında multikultural dəyərlər birbaşa ifadə olunmasa da, əsərin ideya və məzmun səviyyələrində dərin şəkildə öz əksini tapır. Nizami Gəncəvi müxtəlif dini və mədəni qaynaqları sintez edərək tolerantlıq, ədalət və humanizm prinsiplərinə əsaslanan universal dünya modeli təqdim etmişdir. Bu baxımdan əsər həm orta əsr ədəbiyyatının, həm də müasir multikultural düşüncənin mühüm mənbələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, - 1981. - 246 s.
2. Ulutürk X. R. və Yusifli X. Sirlər xəzinəsi/ X. R.Ulutürk və X. Yusifli - Bakı: Lider,- 2004. 264 s.
3. Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberî. Taberî tafsîri. I cilt,- Hisar, İstanbul: - 1996. – 557 s.

4. Rəhnulla Y. İslam araşdırmalarında “Əsmaul-husna”nın (Allahın gözəl adlarının) yeri//Din araşdırmalar jurnalı. 1 (4), Bakı: - 2020. - 81-92s.
5. Məmmədəliyev V. və Bünyadov Z. Qurani-Kərim/V.Məmmədəliyev və Z.Bünyadov – Bakı, Kiyev: - 1991. - 652 s.
6. Əzəmətli Quranın təfsiri. İmadəddin Əbul-Fidə İsmail ibn Kəsir əl-Quraşi əd-Dəməşqi - (tərcümə edən Elşən Şəkərov) Bakı: 2019. 512 s.
7. Topaloğlu B. TDV İslâm Ansiklopedisi/ B. Topaloğlu 39 c. - İstanbul:- 2010. - 590 s.
8. Topaloğlu B. TDV İslâm Ansiklopedisi/ B. Topaloğlu 7 c. - İstanbul: - 1993. - 560 s.
9. Topaloğlu B. TDV İslâm Ansiklopedisi/ B. Topaloğlu- İstanbul: 18 c. – 1998. - 560 s
10. Həsənli S. Peygəmbərlər tarixi /S.Həsənli- Bakı: Adiloğlu, - 2001. - 463s.
11. Göyüşov N. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri/ N. Göyüşov - Bakı: Tural-Ə, - 2001. - 240 s.
12. Küçükaşçı M. S. TDV İslâm Ansiklopedisi/ M. S. Küçükaşçı - İstanbul: 44 c. – 2013. - 560 s
13. Kərimov E. Əsmayı-Hüsna/ E.Kərimov- Bakı: İpəlyolu, - 2012. - 443 s.
14. M. Ayet və hadislerde Esmə-i Hüsna Allahın isimləri/ M.Yurdagür - İstanbul: - 1999. - 272 s.
15. Seyidəliyev N. Dini terminlər lüğəti/ N.Seyidəliyev-Bakı: Elm və təhsil, - 2015 – 319 s.
16. Bozkurt N. TDV İslâm Ansiklopedisi/ N.Bozkurt - İstanbul: 30 c. - 2020, - 560 s.
17. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası/R.Qafarlı-Bakı: 2011. - 438 s.
18. Qafarlı R. Mifologiya/ R.Qafarlı-Bakı: Elm və Təhsil, - 2019. 2c. - 432 s.

Rakhshanda Karimova

MULTICULTURAL VALUES AND UNIVERSAL HUMANISM IN NIZAMI GANJAVI'S POEM “THE TREASURY OF MYSTERIES”

Summary

The article focuses on the analysis of four selected sections of the poem “The Treasury of Mysteries.” Throughout the study, these sections are examined in terms of their structure, meaning, and underlying ideas, while their religious and ethical content is interpreted through an explanatory approach. The analysis reveals that the selected parts play a significant role in shaping the overall content and conceptual unity of the poem. Furthermore, the philosophical depth and multicultural value of the work are synthesized and systematically presented on the basis of a scholarly approach.

Key words: *Nizami Ganjavi, Khamsa, multicultural values, Islamic religion, Quran*

Akademik Teymur Kərimli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.